

Inleiding

Er is iets aan de hand met godsdienst in Nederland. Was 'geestelijk leven' nog slechts tien jaar geleden het minst prestigieuze redacteurschap bij een van de grote Nederlandse kwaliteitskranten, inmiddels zijn de veranderende plaats van godsdienst in de maatschappij en de praktische gevolgen die men dagelijks meent te ondervinden van de religieuze pluriformiteit regelmatig op de voorpagina te vinden, worden hele opiniepagina's aan deze onderwerpen gewijd, en leveren rituelen als stille tochten, kruisen in de berm op de plaats van een dodelijk ongeluk en de populariteit van relifruitsels van tijd tot tijd aardige plaatjes op voor de bijkaternen. Vooralsnog zijn deze ontwikkelingen vooral voer voor sociale wetenschappers. 'Hun' seculariseringsthese is door een en ander uiteraard onder zware druk komen te staan. In historische kring wordt al langer gewerkt aan het ondermijnen van de hegemonie van deze theorie. Aanvankelijk werd vooral de geschiedenis van de VS aangehaald als 'bewijs' van het ongelijk van de these dat moderniteit de religie langzaam maar zeker zou doen verdwijnen. Inmiddels is het bij veel historici die zich met de rol van godsdienst bezighouden, en trouwens ook bij veel godsdienstsociologen, gemeengoed dat het seculariserende West-Europa de uitzondering is in de moderne wereld.

Als het dan niet aan 'de condities van de moderniteit' ligt dat de Europese kerken leeglopen, dan ligt het voor de hand de verklaring voor deze West-Europese uitzondering te zoeken in een bijzondere historische ontwikkeling. Godsdienst is altijd en overal nauw verbonden geweest met de cultuur en met de machtsvormen die haar in stand houden. Wanneer deze veranderen, verandert de godsdienst mee. Die verandering is doorgaans diepgaand. Het is pas zeer recent dat in de (kerk)geschiedenis het inzicht veld wint dat niet alleen de 'verhouding tussen kerk en staat,' een klassiek historisch onderwerp, aan veranderingen onderhevig is, maar dat ook aard en wezen van religiositeit zelf in de loop van de geschiedenis radicaal veranderd zijn. Studies als die van Charles Taylor, *Sources of the Self* en Talal Asad, *Genealogies of religion* onderzoeken deze veranderingen op het grensgebied van sociologie respectievelijk antropologie en de geschiedenis, en het laatste woord is hier nog lang niet over gezegd. Reden te over dus voor de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* om een themanummer aan religie te wijden.

Het nummer opent met een artikel van Joris van Eijnatten waarin hij de verandering traceert in de opvattingen die in Nederland gekoesterd werden over 'hoe religie eruit hoort te zien' in de lange achttiende eeuw. Hij herneemt hierin eerder verdedigde opvattingen van Peter van Rooden over de omslag in de late achttiende eeuw van een, door wereldlijke overheden en publieke kerk gedragen publieke orde, naar een individuele, in het morele zelf van de burger van het Vaderland gelokaliseerde godsdienst. Hij gaat echter heel anders te werk dan Van Rooden. Geïnspireerd door het werk van de (controversiële) Engelse vroegmodernist J. C. L. Clark analyseert hij de in zijn achttiende eeuw gangbare publieke vertogen over de plaats van godsdienst. Hij spitst dat toe op de manier waarop in die vertogen gerefereerd werd aan ketterij, aan de factor godsdienst in visies op het vaderlandse verleden en publieke autoriteit.

Deze vertogen staan buiten de door de traditionele kerkgeschiedenis bestudeerde bronnen, die voor het overgrote deel handelen over zaken van leer en kerkorde, en daarmee sterk confessioneel bepaald zijn. De methode van Van Eijnatten overstijgt dat confessionele perspectief. Op deze wijze kan hij zichtbaar maken dat, en ook wanneer, er omslagen liggen in de voorstellingen die in de lange achttiende eeuw heersten over de functie van godsdienst.

De rol van de beide wereldoorlogen voor de beleving van godsdienst staat de laatste jaren nogal in de belangstelling. Waar we met Van Eijnatten de religie als door de staat gesteunde morele orde al achter ons gelaten hebben in de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw, betekende vooral de Eerste Wereldoorlog een breuk met het in de negentiende eeuw nog levendige gevoel van behoren tot een christelijke natie, of een bredere westerse christenheid, en de beschavingsmissie jegens de rest van de wereld die daarvan uit behoorde te gaan. Dit had vergaande gevolgen voor het zelfverstaan van de christelijke zendingsorganisaties. Vooral in de loop van de Tweede Wereldoorlog komt het begrip van de ‘christelijke naties’ onder druk te staan. Christendom en burgerschap doen niet langer eenzelfde beroep op het individu. In het artikel van Jan Bank wordt deze divergentie uitgewerkt op drie velden, dat van de loyaliteit tegenover het burgerlijk gezag, dat van de invloed van het barthianisme en dat van de organisatie van het verzet. Door deze zaken vergelijkenderwijs voor Nederlandse en Franse protestanten te beschrijven, probeert hij te ontkomen aan ingeslepen beelden van door confessie bepaalde verschillen in burgerlijke (on)gehoorzaamheid en verzetsbereidheid. Bestaande sociale en familiale netwerken, en het historisch besef zelf tot een ooit vervolgte minderheid te behoren blijken dan van doorslaggevend belang. Godsdienst blijkt daarbij eerder bepalend voor een groeps-identiteit, dan voor een politieke- of levenshouding.

Ook Peter van Rooden hanteert een comparatieve aanpak en ook hij gaat in op de verandering van ‘wat godsdienst is’ in de loop van de geschiedenis. Met behulp van *oral history* onderzoeksmethoden probeert hij zicht te krijgen op de aard van de verandering in het Nederlandse religieuze landschap sinds de jaren 1960. Hij heeft zich, met een groep antropologiestudenten, daarbij laten inspireren door het spraakmakende boek van Callum Brown, *The death of Christian Britain*. Brown schetst hierin hoe de diep in het Angelsaksische protestantisme gewortelde voorstelling van het leven als een individuele bekeringsweg, en van een christelijke gezinsideologie waarin de (getrouwde) vrouwen optreden als hoedsters van dit proces — ook en vooral bij hun van nature meer tot liederlijkheid geneigde mannen — in de jaren 1960 tamelijk abrupt zijn overtuigingskracht verliest. Het daarop gevolgde overlijden van het Britse christendom vertoont volgens Van Rooden en zijn discipelen weliswaar parallellen met de Nederlandse secularisatie, maar heeft toch in beide landen een geheel verschillend verloop. Sterker dan Brown benadrukt Van Rooden de omslag van wat eens een vanzelfsprekende christelijke levensstijl was, naar een volledig gedemocratiseerd levensgevoel, dat voor de betrokkenen nog steeds christelijk kan, maar dat beslist niet hoeft te zijn.

Thijl Sunier tenslotte behandelt de manier waarop in het meest recente verleden

Nederlandse moslims, in hun streven naar eigen scholen met een islamitische signatuur, gebruik maken van de voor christelijke groepen geschapen onderwijswetgeving. Hij mengt zich daarmee in de lopende discussies over de noodzaak van kennis van de nationale geschiedenis voor een succesvolle inburgering van immigranten en over de wenselijkheid of onwenselijkheid van het behoud van de vrijheid van onderwijs. Hij vergelijkt de fasering van de schoolstrijd in de negentiende eeuw met de wijze waarop, en de argumentaties op grond waarvan tegenwoordig islamitische scholen worden opgericht, en concludeert daaruit dat de veelgebezigde voorstelling van zaken, als zouden Nederlandse moslims ‘terug willen naar de verzuiling,’ op een misverstand berust. Zowel toen als nu ging de onderwijsstrijd om het karakter van de natiestaat, en ook hier is de groepsidentiteit belangrijker dan religiositeit binnen de kaders van de georganiseerde godsdienst.

Deze combinatie van artikelen geeft een aanzet tot een heroriëntatie op de geschiedenis van godsdienst in Nederland vanaf de achttiende eeuw tot heden. Hierin tekent zich een geheel ander ‘verhaal’ af dan wat we kennen uit de traditionele kerkgeschiedenis. De hier verzamelde auteurs hanteren alle vier nadrukkelijk een ‘buitenperspectief.’ Zij beschrijven geen religieuze tradities in de termen van degenen die zich tot die tradities rekenen of rekenden, maar onderzoeken hoe godsdienst functioneerde in verschillende perioden van het recentere Nederlandse verleden, en hoe ‘wat godsdienst was’ in de loop van de tijd veranderd is. Het zijn dan ook stuk voor stuk auteurs die buiten of aan de rand van de kerkhistorische professie staan: Van Eijnatten en Bank zijn historici, Van Rooden en Sunier zijn werkzaam als antropoloog. Deze bundeling wil daarmee tevens een brug slaan tussen de, nu toch te vaak binnen verschillende circuits geproduceerde, historische subdisciplines.

Joke Spaans

Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid

JORIS VAN EIJNATTEN

Orthodoxie, ketterij, consensus

'Alzo zijn wij velen een lichaam in Christus, maar elkeen zijn wij elkanders leden', aldus Rom. 12:5. Consensus, de overeenstemming in het geloof, geldt als een wezenskenmerk van de christelijke kerk. Al in een vroeg stadium heeft de kerk zich gerealiseerd dat het voortbestaan van enige vorm van consensus afhankelijk is van de collectieve aanvaarding van geldige geloofsnormen. Om die normen vast te leggen en hun naleving af te dwingen, is zij spoedig overgegaan tot het bijeenroepen van concilies. Belangrijke kerkelijke samenkomsten als die te Nicea (325), Constantinopel (381) en Chalcedon (451) hebben uitspraken gedaan die zodanig gezaghebbend zijn gebleken dat zij door de hoofdstroom van de christenheid tot op heden worden aanvaard. Concilies of synoden zijn niet de enige middelen geweest waarmee consensus werd bereikt. De bisschop van Rome ontwikkelde zich in de loop van de Middeleeuwen tot een bron van consensus, uitmondend in de in 1870 uitgevaardigde leer van de pauselijke onfeilbaarheid. Een derde bron van consensus was de Schrift, of liever de interpretatie van de rond 400 officieel aanvaarde canon van geschriften door een formeel voor dit doel aangestelde geestelijkheid. De reformatorische kerken zouden mettertijd de trits 'concilie, paus en geestelijkheid' vervangen door het duo 'synode en formulier.' Voor religieuze dissidenten heeft dat weinig verschil uitgemaakt.

Indien orthodoxie datgene is wat gelegitimeerd of gepropageerd wordt door een instantie die de openbare geloofsconsensus handhaaft, dan is religieuze aberratie datgene wat het streven naar overeenstemming in het geloof doorkruist. De roep om consensus heeft van meet af aan tot weerstanden geleid, tot wat de heersende geloofsgroepen als 'ketterij' hebben bestempeld of veroordeeld. De concilies zelf waren mede bedoeld om duidelijkheid te krijgen over de standpunten van arianen, gnostici, manicheïsten, pelagianen en wat dies meer zij. Over zulke consensus versturende spelbrekers doet het Nieuwe Testament duidelijke uitspraken. In de woorden van de Statenvertaling van 1637: 'indien u iemand een Evangelie verkondigt, buiten hetgeen gij ontvangen hebt, die zij vervloekt' (Galaten 1:9). Of: 'die doornen en distelen draagt, die is verwerpelijk, en nabij de vervloeking, welker einde is tot verbranding' (Hebreë 6:8). De instandhouding van consensus geldt als een geloofsopdracht, en het is niet moeilijk om in de bijbel een mandaat te vinden om aan andersdenkenden het zwijgen op te leggen. Devianten werden in het verleden regelmatig onschadelijk gemaakt, meestal door hen van hun ongelijk te overtuigen, soms door inzet van rigoureuze middelen. Van de laatste spreken kruistocht, inquisitie, excommunicatie en verbanning het meest tot de verbeelding.

Er bestaan weinig werkelijk diachronische studies over religieuze ketterij als histo-